

Роман Корінець

**СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ
ДОРАДНИЦТВО:
*запитання та відповіді***

Київ-2003

**Передрук без офіційного дозволу
Інституту сільського розвитку заборонено.**

**Корінець Р.Я. Сільськогосподарське дорадництво:
запитання та відповіді / Інститут сільського розвитку. – Київ,
2003.**

Система сільськогосподарського дорадництва спрямована на поширення знань і впровадження у виробництво сучасних досягнень науки, техніки і технологій, надання сільськогосподарським товаровиробникам і сільському населенню дорадчих послуг з питань менеджменту, маркетингу, сучасних технологій та розвитку соціальної сфери села, вдосконалення практичних навичок прибуткового господарювання сільськогосподарських підприємств, особистих селянських та фермерських господарств, підвищення рівня життя сільського населення, розвитку сільської місцевості, перебуває в Україні в процесі становлення.

Незважаючи на досить тривалу вітчизняну історію таких служб, для значної частини громадян – від селян до народних депутатів - така діяльність є новою і викликає чимало запитань.

Це видання є спробою дати відповіді на ті запитання, які найчастіше зустрічаються та є найбільш важливими для розуміння сільськогосподарського дорадництва як об'єктивного суспільного явища.

Ідея Богдана Дроздовського.

Консультант Роман Шмідт.

Відповідальні за випуск: Світлана Прокопенко, Юрій Кухарук, Олег Хомин.

Щира подяка за допомогу в підготовці цього видання Олександрові Геркіялу, Миколі Гриценку, Олені Кадієвській, Тетяні Кальній-Дубинюк, Михайлові Капштику, Наталії Карамушко, Галіні Корінець, Ігорю Кравченкові, Іванові Криворучку, Михайлові Кропивку, Олександрові Куцю, Петрові Мельнику, Іванові Паньківу, Миколі Пугачову, Тамарі Подвисоцькій, Людмилі Ставничій, Надії Тимошенко, Вадимові Шияну.

Видання здійснено за підтримки Програми підвищення рівня життя сільського населення в Україні (URLP) Міністерства Великобританії у справах міжнародного розвитку (DFID)

Для безкоштовного розповсюдження.

© Інститут сільського розвитку, 2003

ЗМІСТ

Загальні поняття сільськогосподарської дорадчої діяльності

Сільськогосподарське дорадництво: кому це потрібно?

Світовий досвід сільськогосподарського дорадництва

Вітчизняна практика сільськогосподарського дорадництва

**Сільськогосподарські дорадчі служби й управління
сільського господарства**

**Сільськогосподарське дорадництво в сучасному
українському законодавстві**

**Про що йдеться у проекті Закону України “Про
сільськогосподарську дорадчу діяльність”?**

ЗАГАЛЬНІ ПОНЯТТЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОРАДЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Що таке сільськогосподарська дорадча діяльність?

Сільськогосподарська дорадча діяльність - сукупність дій та заходів, спрямованих на задоволення потреб сільськогосподарських товаровиробників і сільського населення у підвищенні рівня знань та удосконаленні практичних навичок прибуткового господарювання, поліпшення добробуту селян та розвиток сільської місцевості.

Така діяльність, спрямована на підвищення інтелектуального потенціалу села, на якісні зміни рівня знань сільськогосподарських товаровиробників і сільського населення, призводить до зміни психології (формування ринкових стереотипів мислення та поведінки) та зростання мотивації виробничої і соціальної діяльності у сільських громадах.

Хто може займатися сільськогосподарською дорадчою діяльністю?

Сільськогосподарська дорадча діяльність провадиться як юридичними особами – сільськогосподарськими дорадчими службами (СДС), так і фізичними – сільськогосподарськими дорадниками (консультантами).

Що таке сільськогосподарська дорадча служба (СДС)?

Це така *професійна* служба, яка забезпечує сільських товаровиробників – і підприємства і окремих селян - інформацією, підвищує їхній рівень знань з метою ефективного господарювання, а отже і рівень життя сільського населення, допомагає глибше аналізувати проблеми, виховує відповідальність за власні рішення. СДС – це і «довідкове бюро», яке дає відповіді на запитання селян, і «трансформатор-перекладач», який перекладає результати науки з мови вченого мовою практика, сприяючи при цьому вченим у виборі актуальної дослідницької тематики.

Дорадчу службу часто порівнюють з бджілкою, яка весь день літає по квітках, збирає нектар і несе його до вулика, де виробляє з нього мед.

Яка роль науки та освіти у розвитку сільськогосподарського дорадництва?

Заклади науки та освіти, їхні працівники – найважливіші партнери СДС, дорадників. Окрім того, аграрні заклади науки та освіти можуть самі створювати СДС, а їхні працівники, як свідчить практика, є консультантами СДС.

Важливе місце закладам аграрної науки та освіти відводиться у проєкті Закону України “Про сільськогосподарську дорадчу діяльність”.

У цій брошурі постійно підкреслюється необхідність тісної співпраці СДС з науковими та освітніми закладами, організаціями, установами

Для чого потрібні сільськогосподарські дорадчі служби?

Сільськогосподарські дорадчі служби допомагають сільському населенню та товаровиробникам освоїти і ефективно використовувати методи прибуткового господарювання, впровадити нові сучасні технології, надають послуги з питань маркетингу, менеджменту, соціального розвитку села, допомагають вирішувати проблеми зайнятості, правового навчання сільського населення, сприяють створенню сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, кредитних спілок, громадських організацій та інших видів несільськогосподарських підприємств.

Найголовніше, сільськогосподарські дорадчі служби поширюють необхідні знання серед сільського населення та сільськогосподарських товаровиробників. *А інвестиції у знання в сучасному світі належать до найбільш перспективних і прибуткових.*

Чим відрізняється СДС від маркетингово-консалтингового підрозділу великої компанії – продавця добрив, техніки, насіння тощо?

СДС повинна дбати про інтереси своїх клієнтів – селян – і бути автономними і незалежними від монопольного впливу великих компаній, маркетингово-консалтингові підрозділи яких зацікавлені лише у максимальних продажах своїх товарів за максимальну ціну.

Які форми діяльності використовують дорадники?

Дорадники використовують різні форми і види роботи: індивідуальні зустрічі та групові консультації – поради, семінари, виставки, теле- та радіопрोगрами, виїзди в передові господарства та навчальні заклади, розповсюдження друкованої інформації, короткотермінові навчальні курси, рекомендують вченим теми досліджень виходячи із потреб товаровиробників тощо.

З ким співпрацюють СДС, дорадники?

СДС, дорадники повинні підтримувати партнерські контакти з органами державної влади, особливо – управліннями сільського господарства, органами місцевого самоврядування, банками, кредитними спілками, страховими компаніями, закладами науки та освіти, громадськими професійними та іншими організаціями. Вони можуть залучати працівників партнерських організацій до роботи в якості консультантів з окремих питань.

Чому дорадники виступають в ролі «перекладача-трансформатора»?

Форма викладу результатів роботи науковця мало цікавить практика, оскільки тут не вказується в доступній для товаровиробника формі, що він повинен робити, щоб отримати ефект від вкладеного капіталу. Дорадники трансформують – передають знання і передовий досвід товаровиробникам,

переробляючи результати науки в доступну для розуміння товаровиробниками форму.

Чому СДС можна назвати довідковим бюро?

Дорадники – працівники СДС – не завжди можуть відповісти на різноманітні запитання, але вони, як правило, знають хто, де і як може це зробити. Даючи таку довідку, вони економлять час своїх клієнтів.

Чому СДС має бути професійною службою?

Дорадники для максимального задоволення потреб клієнта повинні мати професійні знання і працювати на професійній основі. Хоча й рішення про застосування тієї чи іншої поради приймають клієнти СДС – товаровиробники та сільське населення, однак СДС, при неякісній роботі можуть втратити клієнтуру, а також нести й матеріальну відповідальність за надані ними поради відповідно до умов угоди.

Якою може бути структура районної СДС?

Це залежить, насамперед, від структури сільськогосподарського виробництва району, а також від зацікавленості товаровиробників і органів влади в такій службі, джерел і обсягів її фінансування, професійної підготовки її працівників. Як правило, у структурі районної СДС працюють 2-4 дорадники з питань рослинництва, тваринництва, бухгалтерського обліку і права.

Яка відмінність між дорадником – працівником СДС та консультантом, якого СДС залучає до вирішення окремих проблем?

Як правило, дорадники, які є працівниками СДС, повинні мати вищу освіту, достатній практичний досвід роботи у сільському господарстві, мати викладацькі навички, бути знайомими з науковими розробками, мати високий рівень комунікабельності, вміти працювати з людьми, добре знати місцевість, у якій працюють, та її мешканців, вміти організувати різноманітні заходи, звичайно, працювати на комп'ютері, керувати автомобілем.

Від консультанта, якого СДС залучає до вирішення конкретної проблеми вимагається тільки одне: бути фахівцем своєї справи.

Послугами СДС, дорадників користуються різні особи, які є часто конкурентами на товарних ринках. Чи забезпечують вони конфіденційність послуг?

СДС надають послуги своїм клієнтам на підставі угоди. Умови конфіденційності послуг є частиною такої угоди. Як і відповідальність за порушення умов угоди. Окрім того, СДС зацікавлена у довірі своїх клієнтів: відсутність такої довіри зменшує їхнє число. Основою для успішної співпраці СДС і її клієнтів має стати обопільна довіра, яка формується завдяки результатам співпраці протягом тривалого часу.

Чи СДС, працюючи в галузі, скажімо, лобіювання інтересів сільського виробника, не будуть самі займатися реалізацією сільськогосподарської продукції? Чи не перетворяться вони потім на ще одну таку господарську структуру ?

Така діяльність не є завданням СДС. Хоча такі лобіювання не можна назвати безпідставними. Для запобігання цьому у правових актах з регулювання дорадчої діяльності видається доцільним передбачити заборону для СДС на товарне виробництво сільськогосподарської продукції та торгівлю товарами.

Незалежність, об'єктивність, неупередженість, зорієнтованість на потреби клієнта (сільських товаровиробників та населення) – найважливіші принципи роботи СДС та дорадників

Чим, окрім сільськогосподарських порад, можуть ще конкретно займатися СДС?

СДС – це динамічні структури, які швидко відгукуються на потреби клієнтів. Вони можуть також займатися питаннями, які не пов'язані із сільським господарством, зокрема, якщо вони вбачають в цьому можливість отримання вигоди для своїх клієнтів: наприклад, консультації органу місцевого самоврядування із питань утримання заповідників, парків, зон відпочинку, закладів культури, громадського харчування, інших місць громадського використання, створення та діяльності комунальних підприємств, товариств власників житла тощо.

Які джерела фінансування може мати СДС?

Джерелами фінансування СДС можуть бути державний та місцеві бюджети, плата самих товаровиробників, приватних, кооперативних фірм і компаній, громадських організацій, кошти міжнародних програм та проєктів, благодійні внески фізичних та юридичних осіб, інші незаборонені законом джерела фінансування.

Які вимоги висуває СДС до науковців?

Наукова тематика повинна бути актуальною, виходити із потреб практики. Теми повинні мати закінчений характер, результати яких можна було б побачити на дослідних ділянках, порівняти їх, а також мати методичні розробки щодо того, як ці отримані результати можуть бути використані на практиці та яка їх економічна ефективність.

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ДОРАДНИЦТВО: КОМУ ЦЕ ПОТРІБНО?

Чим викликана необхідність створення системи сільськогосподарського дорадництва?

Насамперед, кардинальними змінами в аграрному секторі економіки України, що відбулися за останні роки в процесі здійснення земельної та аграрної реформи. Станом на 01.01.03 реорганізовано 11 тисяч 272 колективних сільськогосподарських підприємств. Відповідно до вимог чинного законодавства на їх базі створено близько 15 тисяч 700 господарств, заснованих на засадах приватної власності на землю і майно: приватні підприємства, товариства з обмеженою відповідальністю та інші господарські товариства, які разом з 43 тисячами фермерських та понад 500 тисяч особистих селянських господарств заклали інституційну основу приватного господарювання на селі.

Новостворені підприємства та селянські господарства зіткнулися з певними проблемами в сучасних умовах функціонування в ринковому середовищі. Найбільш характерні з них такі:

- необхідність самостійного прийняття обґрунтованих управлінських рішень в умовах повної відповідальності за кінцеві результати своєї діяльності;
- відсутність достатнього досвіду практичної роботи в ринкових умовах;
- недостатня кількість кваліфікованих галузевих спеціалістів сільського господарства;
- недостатність нових знань та практичних навичок у веденні господарювання в умовах обмежених ресурсів.

Інколи лунає думка, що немає за що сіяти, орати, придбати пальне, а ми будемо витратити бюджетні кошти на підтримку сільськогосподарської дорадчої діяльності. Чому це таки доцільно робити?

Для значної частини сільськогосподарських товаровиробників, становлення яких відбулося в умовах радянської епохи, ринкові механізми є складними і незрозумілими. Селянам потрібні роз'яснення фахівців, потрібно навчити їх господарювати так, щоб мати власні кошти на оранку, купівлю матеріально-технічних ресурсів. Світовий досвід підтверджує, що державні інвестиції у сільськогосподарську дорадчу діяльність є найефективнішими в порівнянні з іншими шляхами підтримки розвитку аграрного сектора. Окупність таких інвестицій складає більше ніж 40%. Звичайно, підтримка СДС не замінить повністю інших видів державної підтримки селян. При цьому слід пам'ятати, що СДС – це довготермінова інвестиція у знання, яка дозволить більш ефективно використовувати як кошти селян, так і бюджетні ресурси.

Хто зацікавлений у становленні та розвитку системи сільськогосподарського дорадництва?

Держава. Якщо Україна дбає про свою продовольчу безпеку та утвердження на міжнародних ринках продовольства, вона має сприяти діяльності вітчизняних товаровиробників, підвищенню їхньої

конкурентоспроможності. Одним з видів такої допомоги є надання дорадчих послуг.

Органи місцевої влади та місцевого самоврядування. Чим багатше населення, чим вищий рівень його життя, тим менші видатки на соціальні програми. Чим ефективніше працюють сільськогосподарські підприємства, тим більші надходження до місцевих бюджетів.

Науковці. Ефективні наукові розробки швидше знайдуть практичне застосування.

Виробники ефективної сільськогосподарської техніки, якісних матеріально-технічних ресурсів. СДС скоротить шлях їхніх товарів до селянина.

Селяни. Селянська праця є однією з найскладніших, оскільки сільськогосподарський товаровиробник повинен мати знання агронома, інженера-механізатора, зоотехніка, менеджера, економіста тощо. Звичайній людині важко бути висококласним спеціалістом в усіх сферах. Тому допомогу з конкретних питань мають надавати фахівці – сільськогосподарські дорадники і сільськогосподарські дорадчі служби.

Чому СДС є корисними для товаровиробників?

СДС підвищують їх знання, дають відповіді на конкретні запитання, допомагають вирішити конкретні проблеми, що виникають у процесі господарювання, і таким чином підвищують рівень прибутковості власного господарства.

Як СДС сприяє розвитку ринкової інфраструктури на селі?

Ця функція реалізується СДС через надання допомоги сільському населенню щодо диверсифікації виробництва та зайнятості сільського населення, спрямованої на розширення сфери обслуговування та первинної переробки сільськогосподарської продукції, підтримки зі створення та діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, кредитних спілок, сільських комунальних підприємств тощо.

Тепер багато говорять про диверсифікацію сільськогосподарського виробництва. Яка роль у цьому СДС?

Мова йде про урізноманітнення виробництва, про вирощування такої продукції, яка користується попитом на ринку, тобто має збут. Великий досвід у цьому мають дорадчі служби Канади, які допомогли канадським фермерам, особливо західних провінцій, на початку 90-их років минулого століття вийти з економічної кризи, пов'язаної з вирощуванням монокультур, зокрема, пшениці й кукурудзи, в основному, на експорт до Радянського Союзу.

Чи працюють СДС з молоддю?

Робота з сільською молоддю за участю школи та батьків має стати важливою складовою роботи СДС. Актуальність такої роботи посилюється

складною демографічною ситуацією в більшості українських сіл. Тут необхідно передбачити участь молоді у заходах, спрямованих на підвищення сільськогосподарського і загальнокультурного освітнього рівня, участь у трудовій діяльності, сільських спортивних змаганнях, шкільних виставках, конкурсах тощо. У багатьох країнах є спеціальні державні програми, спрямовані на підтримку сільської молоді, молодіжного фермерського руху. Популярними є молодіжні клуби “4Н”, якими у багатьох країнах опікуються СДС.

Чи повинна СДС працювати з сільськими домогосподарками?

Рівень освіти сільських жінок, можливість отримувати інформацію є, загалом, нижчими, ніж у міських. Знання із економіки ведення домашнього господарства, оптимізації використання сімейного бюджету, виховання дітей, про сад і город, меблі, одяг, про зберігання продуктів та приготування їжі тощо сприяють злагоді і добробуту в сільській сім'ї.

Які вигоди отримає держава від підтримки сільськогосподарської дорадчої діяльності?

Сільськогосподарська дорадча діяльність, як один із напрямків державної аграрної політики України, дасть змогу:

- забезпечити доступ сільського населення до необхідних знань, підвищити ефективність його господарювання;
- підвищити ефективність і прибутковість сільськогосподарського виробництва та збільшити його обсяги, забезпечити стабільність аграрного бізнесу;
- розвивати несільськогосподарське підприємництво у сільській місцевості;
- забезпечити доступ сільського населення до соціальних послуг;
- знизити рівень безробіття сільського населення;
- підвищити рівень життя сільського населення.

Як СДС сприяють підвищенню рівня зайнятості селян?

Реформування аграрних підприємств супроводжувалося скороченням у них кількості зайнятих працівників. Не маючи достатніх знань і навичок щодо самостійної діяльності, тисячі селян опинилися без роботи. Шляхом надання порад щодо організації власного бізнесу чи ведення особистих селянських господарств сільськогосподарській дорадчій службі сприятимуть підвищенню рівня зайнятості сільських жителів та поліпшенню їхнього добробуту.

Оскільки до сільськогосподарської дорадчої діяльності залучатимуться найбільш кваліфіковані фахівці аграрного сектора економіки, це теж сприятиме їхній зайнятості саме в сільській місцевості і не збільшуватиме міграцію селян до міст.

Яка вигода платникам податків – жителям міст від діяльності СДС?

Міські мешканці також отримують зиск від послуг дорадчих служб. Наприклад, через зниження цін на продукти харчування чи зменшення забруднення навколишнього середовища, як це сталося в результаті активної дорадчої діяльності сільськогосподарських дорадників у всіх країнах Західної Європи та Північної Америки.

Які головні соціальні наслідки діяльності СДС?

Це, насамперед, підвищення доходів сільськогосподарських підприємств та сільських домогосподарств завдяки запровадженню нових технологій, захисту земельних і майнових прав сільського населення і зростання його зайнятості, комплексне вирішення соціально-економічних проблем сільських громад (наприклад, створення та утримання громадських пасовищ, передача та утримання об'єктів соціальної сфери), підвищення спроможності органів місцевого самоврядування вирішувати проблеми місцевих громад, розвиток громадянського суспільства через допомогу в створенні й діяльності громадських організацій у сільській місцевості.

До важливих соціальних наслідків сільськогосподарської дорадчої діяльності слід віднести й зміну психології селянина: покладатися, перш за все, на власні знання та вміння, на власні сили.

СВІТОВИЙ ДОСВІД СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ДОРАДНИЦТВА

В яких країнах існують СДС?

Такий перелік був би надто великим, оскільки СДС у різних формах існують у 120 країнах світу, в тому числі у всіх без винятку країнах Європи і Північної Америки, Японії, країнах Балтії, створюються у Китаї, Російській Федерації тощо.

Яка позиція Ради Європи щодо сільськогосподарського дорадництва?

В “Європейській хартії розвитку сільських територій” (1996 р.) Рада Європи визначила, що сільськогосподарське дорадництво є основним елементом системи сільськогосподарських знань, до якої належать дослідження і навчання.

Яку роль відіграють навчальні та дослідницькі заклади у прямому консультуванні селян?

На відміну від північноамериканських країн, де дорадчі служби (екстеншн) функціонують при університетах, у європейських країнах консультування здійснюють, в основному, незалежні дорадчі служби, які діють на приватних засадах і мають свою дослідницьку базу. Попри це,

розробки дослідницьких установ активно використовується СДС та дорадниками як джерело інформації та допоміжні інструменти прийняття рішень у процесі надання порад селянам.

В Україні заклади освіти і науки, зокрема Національного аграрного університету, інших університетів та Української академії аграрних наук, також активно включилися в процес створення системи сільськогосподарського дорадництва.

Чи є якісь інші схеми функціонування СДС, окрім чисто приватних та державних?

У західних землях ФРН важливу роль у консультуванні селян відіграють аграрні палати, які є органами суспільного права (їхня діяльність регулюється спеціальними законами) і мають змішане фінансування: з бюджету землі, грошові внески членів палати (всі підприємства та робітники сільського та лісового господарства, садівництва тощо), доходи від платних послуг. Подібна практика існує у Франції, Австрії.

Інший приклад – консультаційні кола: селяни, фермери (наприклад, Німеччини, Данії) створюють власний консультаційний орган і фінансують його.

Чи не суперечить підтримка державою сільськогосподарської дорадчої діяльності діям України з приєднання до Світової Організації Торгівлі (СОТ)?

Вступ до СОТ передбачає певні зобов'язання України щодо обмеження підтримки вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників. Не обмежуються лише ті заходи підтримки, які, згідно з нормами СОТ, відносяться до так званої „зеленої скриньки”. Одним з них є сільськогосподарська дорадча діяльність. Отже, прийняття Закону України „Про сільськогосподарську дорадчу діяльність” сприятиме відстоюванню позицій України у Світовій Організації Торгівлі щодо збільшення підтримки вітчизняних сільськогосподарських товаровиробників.

ВІТЧИЗНЯНА ПРАКТИКА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО ДОРАДНИЦТВА

Який історичний досвід сільськогосподарської дорадчої діяльності сьогодні існує в Україні?

Основи дорадчої діяльності були закладені в Україні ще наприкінці XIX століття. Наприклад, в Галичині з 1898 року діяло товариство “Сільський господар”, яке активно займалося сільськогосподарським дорадництвом.

Який реальний стан розвитку дорадництва в теперішній Україні?

Сьогодні дорадництво відроджується і елементи дорадчої діяльності вже практично реалізують 25 сільськогосподарських дорадчих служб у 21

області держави. Ще в 6-ох областях (Волинській, Дніпропетровській, Полтавській, Рівненській, Сумській і Тернопільській) вони знаходяться на стадії створення. В основному, їхньому становленню треба завдячувати міжнародному співтовариству, зокрема, США, Великобританії, Канаді, Німеччині, Швеції, Данії, Нідерландам, Європейській Комісії.

Коли вперше в сучасній Україні почали використовувати термін "дорадництво"?

Поняття “дорадництва”, “дорадника”, “дорадчої служби” вперше в Україні почали використовувати у середині 90-их років минулого століття, коли 1995 року в Львівській області розпочиналася підготовка проекту програми ТАСІС Європейської Комісії зі створення мережі сільськогосподарської дорадчої служби на рівні області і районів для підтримки та розвитку реформованого аграрного сектора на основі надання системних дорадчих послуг товаровиробникам і сільському населенню у збільшенні прибутковості виробництва та підвищення їх доходів.

Хто користується сьогодні послугами СДС?

Серед основних груп клієнтів слід назвати:

- особисті селянські господарства;
- фермерські господарства;
- сільськогосподарські підприємства різних організаційно-правових форм;
- сільські приватні підприємці;
- сільські підприємства, що не займаються сільськогосподарською діяльністю;
- підприємства, що заготовляють, переробляють та продають сільськогосподарську продукцію;
- підприємства-постачальники матеріально-технічних ресурсів;
- фінансові установи;
- сільські територіальні громади;
- органи місцевого самоврядування;
- місцеві органи державної влади;
- громадські організації, інші неурядові та некомерційні організації.

Чи об'єднані сьогодні сільськогосподарські дорадники у професійні громадські організації?

10 жовтня 2003 року Міністерство юстиції України зареєструвало Всеукраїнську громадську організацію “Національна асоціація сільськогосподарських дорадчих служб України”. 25 місцевих осередків Асоціації, які створювалися на базі сільськогосподарських дорадчих служб, діють у 21 області України. Виконавчим органом Асоціації є Навчально-координаційний центр сільськогосподарських дорадчих служб, який

створено для цього 2003 року за підтримки проекту TACIS Європейської Комісії.

Чи робляться якісь реальні кроки в Україні для підготовки сільськогосподарських дорадників?

Вітчизняна аграрна наука є активним учасником створення системи сільськогосподарського дорадництва. 2001 року в Національному аграрному університеті створена кафедра аграрного консалтингу. Основам аграрного консалтингу навчаються студенти всіх факультетів університету. Планується відкриття нової спеціалізації “спеціаліст з інформаційно-консультаційних технологій в агропромисловому виробництві”. Створюється центр віртуальної агроконсалтингової освіти, важливими складовими якого буде дистанційне навчання, відстеження і ознайомлення клієнтів з інноваціями.

Які запитання найчастіше задаються сьогодні сільськогосподарським дорадникам?

Найчастіше виникають запитання з економіки і управління господарством (маркетинг і менеджмент), фінансування і бухгалтерського обліку, кредитування, страхування, технологій вирощування сільськогосподарських культур і виробництва тваринницької продукції.

Назвіть приклади платних послуг, за які вже сьогодні сільськогосподарські товаровиробники готові платити і платять існуючим СДС?

Якщо фермерам потрібно платити податок на прибуток, спеціалісти із ведення бухгалтерського обліку, які готують податкові декларації, надають такі послуги. Відповідні бухгалтери ведуть облік по господарству і цей облік використовується як інформація для прийняття рішень стосовно покращення управління господарством. Розробляються бізнес-плани, які надаються банкам для отримання кредиту. Є значний попит на правові консультації.

Які найбільші труднощі при організації СДС в Україні?

Законодавча неврегульованість, відсутність державної фінансової підтримки та недостатність підготовлених фахівців.

Яка сьогодні організаційна структура сільськогосподарського дорадництва?

Сьогодні відсутня якась струнка система сільськогосподарського дорадництва в Україні. Існуючі СДС мають різну організаційно-правову форму. Зв'язок між ними, владою і клієнтами поки що тільки налагоджується через Національну асоціацію сільськогосподарських дорадчих служб України. Для методологічного забезпечення

сільськогосподарського дорадництва в Міністерстві аграрної політики України у складі Департаменту реформування сільського господарства створено Управління сільськогосподарських дорадчих служб.

Для чого виділяти кошти на підтримку сільськогосподарської дорадчої діяльності, якщо це роблять проекти міжнародної технічної допомоги?

Так, більшість СДС в Україні започатковано за кошти міжнародної технічної допомоги. Хоча й такі СДС створено у переважній більшості областей, проте вони через обмеженість коштів покривають своїми послугами тільки їх невелику частину – декілька районів. Для решти сільського населення ці послуги є недоступними. Окрім того, діяльність таких проектів обмежена часовими рамками.

В країнах, де платоспроможність сільського населення є набагато вищою, ніж в Україні, сільськогосподарське дорадництво підтримується за рахунок бюджетних коштів всіх рівнів.

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ДОРАДЧІ СЛУЖБИ Й УПРАВЛІННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Які відносини складаються між СДС і управліннями сільського господарства місцевих державних адміністрацій? Чи не будуть вони конкурувати?

Місцеві державні адміністрації та управління сільського господарства зацікавлені у розвитку системи СДС, тому що робота СДС підвищує доходи сільських товаровиробників та сільського населення, а, отже, сприяє збільшенню їхньої податкової бази, збільшенню надходжень до місцевих бюджетів. СДС також зацікавлені у партнерстві з місцевими органами влади та їх структурними підрозділами як потенційні виконавці їх програм соціально-економічного розвитку.

Трапляється, що управління сільського господарства розглядають СДС як конкурентів. Проте, цей підхід не можна вважати виваженим, оскільки у них різні функції та завдання.

Для чого потрібні дорадчі служби, якщо функціонують обласні й районні управління сільського господарства і продовольства, одним із головних завдань яких є інформаційна підтримка сільськогосподарських товаровиробників?

Одним із головних завдань таких управлінь є реалізація державної аграрної політики та контроль за дотриманням чинного законодавства при реалізації державних цільових програм підтримки сільськогосподарських товаровиробників. Тобто, ці управління представляють інтереси держави. Інформаційна підтримка сільських товаровиробників управліннями сільського господарства пов'язана, переважно, з реалізацією таких завдань.

Головним завданням СДС є підвищення доходів своїх клієнтів – сільськогосподарських товаровиробників і сільського населення. СДС, на відміну від згаданих управлінь, не є органами влади, а їхнє завдання не обмежується інформаційною підтримкою. Тобто, селяни більше довірятимуть СДС, які представляють їхні інтереси, ніж управлінням сільського господарства.

Чи не доцільніше було б створити дорадчі служби у складі управлінь сільського господарства?

Організаційно зробити це найпростіше. Держави, де відсутні проблеми з бюджетними коштами, вдаються до такої схеми. Проте, останнім часом і там спостерігається тенденція виходу держави з ринку сільськогосподарських дорадчих послуг. Це, насамперед, надто дорого для платників податків, оскільки треба буде утримувати постійно приміщення, штат працівників і платити їм заробітню плату в умовах дефіциту бюджетних коштів. Призначені державою консультанти з постійним окладом протистоять аграрним підприємствам, які повинні самостійно нести комерційні ризики. Часто виникають сумніви щодо можливості державних службовців бути ефективними консультантами, оскільки гнучкості їх роботи часто заважають застарілі державні методологічні положення. У випадку монополії такої служби відсутній альтернативний вибір консультантів, який дозволив би орієнтуватися на успіх.

Чи не буде СДС черговою бюрократичною структурою, яка “проїдатиме” бюджетні кошти?

Якщо створювати СДС як окрему структуру в органах державної влади, то була б підстава для таких побоювань. У країнах, де дорадчі служби були створені за такою схемою, здійснюється поступова їх приватизація, наприклад у Великобританії, Нідерландах.

В Україні, де існують проблеми з бюджетними коштами, з метою їхньої економії, запропонована інша схема: держава підтримує не СДС як організаційні структури (і, звичайно, не створює їх спеціально), а сільськогосподарську дорадчу діяльність через відповідні цільові програми і виключно на конкурсних засадах. Такий підхід закладено у проєкті Закону України “Про сільськогосподарську дорадчу діяльність”

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ДОРАДНИЦТВО В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ

Чи відображено питання сільськогосподарської дорадчої діяльності у сучасному українському законодавстві?

Вперше сільськогосподарське дорадництво згадується у Законі України "Про стимулювання розвитку сільського господарства на період

2001 - 2004 років", де у ст. 2 зазначається, що до пріоритетних напрямів розвитку сільського господарства відноситься, зокрема, і сприяння розвитку мережі дорадчих сільськогосподарських служб.

Окрім того, Укази Президента України від 21 лютого 2002 року № 170 "Про додаткові заходи щодо вирішення соціальних проблем на селі та дальшого розвитку аграрного сектора економіки" та від 5 березня 2002 року № 216 "Про заходи щодо детінізації економіки України на 2002-2004 роки" передбачають вжиття заходів щодо розвитку в сільській місцевості мережі сільськогосподарських дорадчих служб, які б надавали консультативні, інформаційні, правові послуги виробникам сільськогосподарської продукції.

Чи розроблялися інші проекти Законів України, спрямовані на підтримку сільськогосподарського дорадництва?

На розгляд Верховної Ради вносились як Кабінетом Міністрів України, так і народними депутатами України законопроекти щодо врегулювання сільськогосподарської дорадчої діяльності: №1151 "Про сільськогосподарську дорадчу діяльність", №1151-д "Про сільськогосподарську дорадчу діяльність", №1151-1 "Про аграрну дорадчу службу".

25 листопада 2003 року Верховна Рада України прийняла у першому читанні законопроект № 3553 "Про сільськогосподарську дорадчу діяльність".

Чому сільськогосподарська дорадча діяльність має бути врегульована законодавчо?

Реагуючи на потреби ринку, в Україні створилися численні служби, які задекларували надання послуг сільськогосподарським товаровиробникам. Однак надання таких послуг не має системного характеру, а їхня якість часто не відповідає запитам споживачів. Основними причинами такого стану є низька платоспроможність сільського населення та новостворених особистих селянських і фермерських господарств, інших сільськогосподарських підприємств, а також - неспроможність держави створити таку ефективну систему в структурі органів виконавчої влади. Підтримка такої діяльності через фінансові механізми органами влади не вирішується, оскільки це виходить за рамки чинного законодавства: чинна система права дозволяє робити органам влади тільки те, що передбачено законом. Конкретні механізми підтримки сільськогосподарської дорадчої діяльності до цього часу на законодавчому рівні не врегульовані.

ПРО ЩО ЙДЕТЬСЯ У ПРОЕКТІ ЗАКОНУ УКРАЇНИ “ПРО СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКУ ДОРАДЧУ ДІЯЛЬНІСТЬ”

Яка мета проекту Закону України “Про сільськогосподарську дорадчу діяльність”?

Законопроект має декілька завдань: визначення правових засад здійснення сільськогосподарської дорадчої діяльності в Україні та регулювання відносин у цій сфері, забезпечення державної підтримки суб’єктам сільськогосподарського дорадництва. Все це дозволить надавати якісно і системно такі послуги селянам, яких вони потребують.

Хто може займатися сільськогосподарською дорадчою діяльністю відповідно до законопроекту?

Фізичні та юридичні особи, які виконують вимоги, передбачені цим законом.

Хто такий сільськогосподарський дорадник відповідно до законопроекту?

Відповідно до законопроекту сільськогосподарський дорадник (від слова радити, радник або іншомовного походження “консультант”) – фізична особа, яка на професійній основі провадить сільськогосподарську дорадчу діяльність та має відповідну кваліфікацію, тобто надає дорадчі (консультаційні) послуги шляхом передачі своїх знань, навичок та досвіду сільськогосподарським товаровиробникам і жителям сільської місцевості з метою допомоги у вирішенні їхніх проблем.

Що таке сільськогосподарська дорадча служба відповідно до законопроекту?

Сільськогосподарська дорадча служба – юридична особа незалежно від її організаційно-правової форми та форми власності, яка здійснює сільськогосподарську дорадчу діяльність, у складі якої працює *хоча б три* сільськогосподарських дорадники та яка пройшла державну реєстрацію.

Які завдання ставляться перед суб’єктами сільськогосподарської дорадчої діяльності?

Основними завданнями сільськогосподарської дорадчої діяльності є:

- підвищення рівня знань і вдосконалення практичних навичок прибуткового господарювання сільськогосподарських товаровиробників та сільського населення;
- надання сільськогосподарським товаровиробникам та сільському населенню дорадчих послуг з питань менеджменту, маркетингу, права, екології, застосування сучасних технологій та розвитку соціальної сфери села;

- надання сільськогосподарським товаровиробникам та сільському населенню практичної допомоги в освоєнні методів прибуткового господарювання в умовах ринкової економіки;
- поширення та впровадження у виробництво сучасних досягнень науки, техніки і технологій;
- розвиток соціальної сфери села.

Які методи сільськогосподарської дорадчої діяльності передбачені законопроектом?

Основними методами сільськогосподарської дорадчої діяльності є:

- навчання суб'єктів підприємницької діяльності і сільського населення;
- дослідження соціально-економічних проблем сільської місцевості;
- впровадження сучасних досягнень науки, техніки і технологій;
- демонстраційні покази форм і методів роботи сільськогосподарських товаровиробників і сільського населення;
- інформаційне забезпечення сільськогосподарських товаровиробників та сільського населення з цих питань.

Чи передбачені законопроектом безплатні послуги для селян?

Так. Деякі послуги, що надають СДС селянам, можуть оплачуватися за рахунок бюджетних коштів. Це так звані соціально необхідні послуги. Всі інші послуги є платними для клієнтів СДС.

Що таке соціально необхідні послуги?

Загалом, це ті послуги, які держава визначила важливими для ефективної реалізації державної аграрної політики і за які готова платити сама. Причини можуть бути різними: відсутність таких послуг у приватному секторі через їхню нерентабельність, неспроможність селян, як споживачів, оплатити ці послуги, хоча соціальний чи економічний ефект від їхнього надання, зазвичай, є величезним у перспективі.

Хто визначає перелік соціально необхідних послуг?

Перелік соціально необхідних дорадчих послуг визначається цільовою програмою сільськогосподарської дорадчої діяльності, яка затверджується центральним органом виконавчої влади з питань аграрної політики.

Органи місцевого самоврядування можуть визначати додаткові соціально необхідні дорадчі послуги, які надаються за рахунок коштів місцевих бюджетів, відповідно до регіональних програм соціально-економічного розвитку.

Надання соціально необхідних дорадчих послуг здійснюється на підставі програмно-цільового фінансування за рахунок бюджетних коштів.

Сьогодні вже є такі, поки що нечисленні, приклади, коли дорадчі послуги отримують селяни за рахунок коштів місцевих бюджетів – обласних, районних і навіть сільських (АР Крим, Львівська, Миколаївська, Тернопільська області).

Чи передбачається законопроектом якимось чином розширювати ефективність використання бюджетних коштів для надання соціально необхідних дорадчих послуг, не збільшуючи бюджетних видатків?

Так. Сільськогосподарську дорадчу діяльність в частині надання соціально необхідних дорадчих послуг пропонується визнати неприбутковою діяльністю.

В чому полягає суть державного регулювання сільськогосподарської дорадчої діяльності?

Держава бере на себе зобов'язання забезпечити формування та розвиток інфраструктури сільськогосподарської дорадчої діяльності, а також здійснення заходів на її підтримку, в тому числі фінансову, пріоритетність суспільних інтересів в процесі регулювання такої діяльності, створення конкурентного середовища у цій сфері, регулює професійну підготовку дорадників, здійснює контроль за суб'єктами сільськогосподарської дорадчої діяльності лише в межах, передбачених законодавством.

Який орган державної влади має здійснювати регулювання сільськогосподарської дорадчої діяльності?

Як і у більшості країн, де діють СДС, таким органом має стати в Україні центральний орган виконавчої влади з питань аграрної політики, тобто Міністерство аграрної політики України.

В чому полягає суть державної підтримки сільськогосподарської дорадчої діяльності відповідно до проекту Закону України “Про сільськогосподарську дорадчу діяльність”?

Відповідно до проекту Закону України “Про сільськогосподарську дорадчу діяльність” у державному бюджеті України щорічно повинні передбачатися кошти на фінансування соціально необхідних дорадчих послуг у межах видатків центрального органу виконавчої влади з питань аграрної політики.

Місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування відповідно до місцевих програм також мають щорічно передбачати кошти в проєктах місцевих бюджетів на підтримку сільськогосподарської дорадчої діяльності.

Хто може реалізовувати програми сільськогосподарської дорадчої діяльності?

Участь у виконанні програм сільськогосподарської дорадчої діяльності можуть брати тільки сільськогосподарські дорадчі служби, які визнані такими відповідно до цього Закону.

Чи прозорими будуть механізми реалізації програм сільськогосподарської дорадчої діяльності?

Держава створює рівні умови для участі сільськогосподарських дорадчих служб у виконанні програм сільськогосподарської дорадчої діяльності, які фінансуються з державного та місцевих бюджетів, через механізм конкурсу.

Яка мета державної реєстрації СДС?

Існування інституту реєстрації СДС у законопроекті пояснюється декількома причинами: необхідністю захисту бренду “дорадча служба”, можливістю органів влади, насамперед, Міністерства аграрної політики України, планувати надання соціально необхідних дорадчих послуг тощо.

Сертифікат, який підтверджує реєстрацію дорадчої служби, як такої, її внесення до Державного реєстру сільськогосподарських дорадчих служб, є формою державної гарантії якості послуг, що надає така служба, відповідності встановленим вимогам до таких служб. У випадку невідповідності таким вимогам, дорадчим службам може бути відмовлено у реєстрації, що тягне за собою відповідні наслідки, передбачені цим законопроектом, зокрема, неможливість використовувати у власній назві термін “дорадча служба”, неможливість брати участь у реалізації програм сільськогосподарської дорадчої діяльності в частині надання соціально необхідних дорадчих послуг і таке інше.

Чи передбачені законопроектом механізми саморегулювання сільськогосподарських дорадників?

У законопроекті важлива роль відводиться всеукраїнській професійній громадській організації, яка об’єднує сільськогосподарських дорадників. Їй делегується чимало повноважень щодо регулювання сільськогосподарської дорадчої діяльності, в тому числі:

- організація страхування сільськогосподарської дорадчої діяльності своїх членів;
- участь у професійній підготовці та підвищенні кваліфікації сільськогосподарських дорадників;
- участь у складі Атестаційної комісії та Наглядової ради з питань сільськогосподарської дорадчої діяльності;
- захист своїх членів у питаннях судового та досудового вирішення спорів, пов’язаних з сільськогосподарською дорадчою діяльністю відповідно до законодавства;
- проведення третейського розгляду спорів;
- підвищення професійного рівня своїх членів шляхом атестації за власною процедурою тощо.

Це, до речі, один із важливих елементів формування громадянського суспільства в Україні.

Яка мета страхування сільськогосподарської дорадчої діяльності?

Страхування є нормальною практикою різних сфер діяльності як в Україні, так і в інших країнах, в тому числі у сфері сільськогосподарського дорадництва. Головна мета - покриття збитків клієнтів дорадників, що виникли в процесі здійснення сільськогосподарської дорадчої діяльності, за умови визнання їх такими відповідно до чинного законодавства. З цією метою всеукраїнська професійна громадська організація, яка об'єднує сільськогосподарських дорадників, формує Страховий фонд сільськогосподарської дорадчої діяльності, який формується із внесків дорадників.

Для чого у законопроекті пропонується створити Наглядову раду з питань сільськогосподарської дорадчої діяльності?

Для колегіального вирішення питань, пов'язаних з забезпеченням прозорості державного регулювання сільськогосподарської дорадчої діяльності, підвищенням професійного рівня суб'єктів сільськогосподарської дорадчої діяльності, видачею суб'єктам сільськогосподарської дорадчої діяльності сертифікатів, їх анулювання. Цей орган має діяти при Міністерстві аграрної політики України

Чи буде Наглядова рада з питань сільськогосподарської дорадчої діяльності об'єктивно відображати інтерес всіх суб'єктів сільськогосподарської дорадчої діяльності?

Переважно так, оскільки персональний склад Наглядової ради передбачає рівне представництво органів державної влади, професійних громадських організацій сільськогосподарських товаровиробників, представників закладів аграрної науки і аграрної освіти та представників всеукраїнської професійної громадської організації, яка об'єднує сільськогосподарських дорадників.

Яка роль закладів освіти у професійній підготовці сільськогосподарських дорадників?

Професійна підготовка сільськогосподарських дорадників, відповідно до законопроекту, здійснюється вищими навчальними закладами III-IV рівня акредитації, які уклали угоди про співробітництво з всеукраїнською професійною громадською організацією, яка об'єднує сільськогосподарських дорадників.

Яка мета запровадження атестації сільськогосподарських дорадників?

За результатами атестації сільськогосподарському дораднику видається кваліфікаційне свідоцтво сільськогосподарського дорадника.

Кваліфікаційне свідоцтво сільськогосподарського дорадника є документом, який підтверджує достатній фаховий рівень підготовки сільськогосподарського дорадника за програмою базової підготовки для самостійного здійснення сільськогосподарської дорадчої діяльності.

Право на отримання кваліфікаційного свідоцтва набувають фізичні особи, які мають закінчену вищу освіту, пройшли навчання за програмою базової підготовки та успішно склали кваліфікаційний іспит.

Кваліфікаційне свідоцтво видається всеукраїнською професійною громадською організацією, яка об'єднує сільськогосподарських дорадників, спільно з вищим навчальним закладом III-IV рівня акредитації, на базі якого проводилася підготовка та складався кваліфікаційний іспит, на підставі відповідного рішення Атестаційної комісії.

Атестація і кваліфікаційне свідоцтво – це ще одна форма гарантії якості дорадчих послуг, оскільки проведення сільськогосподарської дорадчої діяльності фізичною особою, яка не отримала кваліфікаційного свідоцтва, або яку позбавлено кваліфікаційного свідоцтва забороняється.

Яка мета запровадження Реєстру сільськогосподарських дорадників?

Всеукраїнська професійна громадська організація, яка об'єднує сільськогосподарських дорадників, веде Реєстр сільськогосподарських дорадників, які отримали кваліфікаційне свідоцтво. Це дозволяє не тільки відстежувати саморегульованій організації рівень підготовки своїх членів, але й дає можливість клієнтам вибрати найбільш кваліфікованих дорадників.

Чи передбачено законопроектом запровадження відповідальності за порушення законодавства про сільськогосподарську дорадчу діяльність?

У законопроекті немає норм відповідальності за порушення законодавства про сільськогосподарську дорадчу діяльність, але йдеться про можливість такої відповідальності згідно з чинним законодавством. Можна сподіватися, що новели про зазначену відповідальність будуть закладені у законодавство у випадку прийняття цього Закону.

Чи плануються обмеження щодо використання терміну "дорадча служба" у найменуваннях підприємств, установ та організацій?

Так, оскільки захист бренду "СДС" – це спосіб гарантії якості дорадчих послуг. У законопроекті передбачено обмеження використання терміну "дорадча служба" у найменуваннях підприємств, установ та організацій, якщо вони не мають на це права, тобто, не виконали вимог, передбачених цим Законом.

Видається логічним застосувати подібне обмеження до терміну "сільськогосподарський дорадник".

Які перспективи прийняття Закону України “Про сільськогосподарську дорадчу діяльність”?

Доля законопроекту, який сьогодні перебуває на доопрацюванні після першого читання у Верховній Раді України, залежить виключно від волі народних депутатів України. Законопроект поки що не є досконалим, окремі норми потребують доопрацювання. Законопроект не може бути за суттю своєю джерелом жодних ідеологічних протистоянь, оскільки має тільки одну ідеологічну спрямованість: підвищення рівня життя сільського населення.

ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ «ІНСТИТУТ СІЛЬСЬКОГО РОЗВИТКУ»

Громадська організація «Інститут сільського розвитку» (ГО ІСР) заснована в березні 2003 року.

Створення такої організації є викликом часу: соціально-економічна ситуація, що сьогодні склалася в сільській місцевості, вимагає зважених комплексних рішень, у підготовці і прийнятті яких могло б брати участь сільське населення.

Метою діяльності ГО ІСР, що об'єднує юристів, економістів, фахівців із соціального розвитку, підприємництва і державного управління, є сприяння підвищенню рівня життя сільського населення, розвиткові сільського господарства і сільської місцевості, побудові громадянського суспільства в Україні.

Сьогодні ми зосередилися на роботі у таких напрямках:

- участь у розробці проектів законодавства, що впливає на розвиток сільської місцевості;
- підтримка розвитку підприємництва і ринкової інфраструктури в сільській місцевості, зокрема, сільськогосподарських дорадчих служб, кредитних спілок, сервісних кооперативів;
- розвиток системи третейського вирішення спорів у сільській місцевості;
- участь у розробці методологій і підходів реформування і розвитку соціальної інфраструктури в сільській місцевості;
- сприяння побудові громадянського суспільства шляхом залучення сільського населення до вирішення питань, зв'язаних з розвитком сільських громад.

ГО ІСР співпрацює як з органами влади, так і з неурядовими організаціям і завжди відкритий для нових контактів.

Наша адреса:

Україна, 04050 м. Київ, вул. Смірнова-Ласточкина, 18, офіс 3.

E-mail: ICR@icr.org.ua.

Директор ГО ІСР – Світлана Прокопенко.

Роман Корінець

**СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ДОРАДНИЦТВО:
ЗАПИТАННЯ ТА ВІДПОВІДІ**

Ідея Богдана Дроздовського.

Консультант Роман Шмідт.

**Відповідальні за випуск:
Світлана Прокопенко,
Юрій Кухарук, Олег Хомин.**

Роман Корінець -
експерт Інституту сільського розвитку,
помічник-консультант народного депутата України,
позаштатний консультант Комітету Верховної Ради України
з питань аграрної політики та земельних відносин